

Henschen-Dahlquist om begreppet "möjlig"

---

1. Bakgrund

Ann-Mari Henschen-Dahlquist presenterade sin lic-avhandling på ett seminarium i Uppsala våren 1961. Titeln var *An Essay on can* och arbetet innehöll en analys av begreppet "möjlighet" och kommentarer beträffande besläktade modala begreppsbildningar. Ett kortare stycke som behandlar Austins kritik av Moores teori om "om...så" finns att läsa i *Theoria* 1963, men huvudpartiet är fortfarande opublicerat. Emellertid förtjänar den icke publicerade delen ordentlig uppmärksamhet. Jag skall i det följande kommentera vissa av huvudtankarna.

Den filosofiska analysen framställs ibland som en verksamhet för småaktiga själar som inte har något sinne för det som angår det mänskliga. Ändå är det lätt att finna anknytningar till filosofins gamla frågeställningar. "Möjlig" har anknytning till "fri" och så får man en koppling till frihetsdiskussionen i politisk filosofi. Viljans frihet väcker fortfarande de levandes intresse och idén om att vi inget kan veta om morgondagen har också den en modal sida.

För att fullt se räckvidden hos en undersökning av detta slag bör man också ta in omfånget hos objektet. "Möjlig" är endast en av många modala termer och de sammanhänger nära med varandra. Möjligt är naturligtvis det som inte med nödvändigt är frånvarande och på så vis kopplas begreppet till "nödvändig". På analogt sätt kan man binda samman "kan" och "måste", "frihet" och "tvång". "Om... så"-idiomet är ett viktigt element i samma fält – i allmänhet markerar det en form av nödvändighet. Emellertid finns det en begränsning. Den som säger att vatten kokar vid hundra grader eller "Om du upphettar vatten till hundra grader så kokar det" är alldeles självfallet medveten om att det finns undantag. I tankarna har han en normal värld, utan övertryck eller undertryck. "Om Pelle kommer hem igen, blir jag glad" utesluter inte

att Pelles återkomst under speciella villkor kan skapa missnöje – det förutsätts att situationen i vissa hänseenden är normal. Den nödvändighet som är involverad är ett slags nästan-nödvändighet. Ordet ”hinder” har en besläktad biton. Nästan-nödvändighet är det också fråga om när man talar om en disposition, full nödvändighet däremot när det är fråga om en ”lagbundenhet”.

Samordningen mellan olika modala termer har en fasthet som underlättar undersökningen av det enskilda elementet. Studiet av ”möjlig” ger därför insikter som sträcker sig genom hela det modala fältet; iakttagelser på andra delområden kan ge invändningar som framtvingar modifikationer. En fördel med Henschen-Dahlquists behandling av området är det helhetsgrepp hon har. Där finns också en livlig medvetenhet om det modala språkets enskilda användningar och komplikationer.

Vid studiet av systemet skall man komma ihåg att det är fråga om begreppsbildningar som visat sin relevans och effektivitet under lång tid; framgångsrika motsvarigheter finns inom en lång rad av språk och kulturer och i efterhand måste erkännas att det modala sättet att klassificera visat ett högt mått av effektivitet. Samtidigt kan inte påstås att de modala etiketternas innebörd är helt tydlig. Vi använder dem utan att omedelbart kunna definiera. Emellertid är detta en arbetssituationen med vilken filosofen är förtrogen.

Vid undersökningen har han anledning att ta särskild hänsyn till ett överlevnadsargument. Det rubriksystem som han undersöker har visat sin duglighet. För filosofen gäller att förklara dugligheten. Lättvindigt förkastande duger inte alls.

Hur uppenbart detta än må förefalla är det tydligt att genomförandet inte är enkelt. Av vilken art är svårigheten? Jag kommer att tänka på historien om aposteln Thomas – den återuppståndne Jesus erbjöd lärjungen att ta på honom: ”Räck hit ditt finger, se här äro mina händer; och räck hit din hand och stick den i min sida!” Enligt den kristna traditionen hade detta verkan. Men det möjliga är inte tillgängligt på samma sätt, det går inte att ta på. Och detta leder till misstro.

Ett representativt exempel hittar man i Goodmans berömda *Fact, Fiction and Forecast* (Athlone 1954): ”and possible occurrences are for us no more admissible than are occult capacities”. Den kände filosofen uttrycker också en önskan att ”the ghost of the possible will no longer be thumping in the attic” (kap 2, 3.5). Det hade inte skadat om

han också gett ett argument för sin ståndpunkt, men något sådant påträffas inte.

Goodman har i alla fall traditionens stöd. Under 30- och 40-talet var det vanligt att formallogiska system innehöll en "thesis of extensionality". Den säger att om p och q har samma sanningsvärde så har de utsagor i vilka de ingår också samma sanningsvärde. Ur detta följer att om p har samma sanningsvärde som q och p är möjlig skulle även q vara möjlig. Denna tes rörande extensionalitet likställdes, utan rationell motivering, med övriga axiom. Så avskrevs en välfungerande modal tankevärld på ett alldeles sorglöst sätt.

Hos Henschen-Dahlquist möter läsaren en behandling av ämnet av helt annat slag.

2. *Krav på bevisningen*

Vid tolkning har man rätt att kräva ett visst slags överensstämmelse med det som tolkas och själva tolkningen. Jag vill nämna tre vanliga krav: likhet ifråga om sanningsvärde, ifråga om bevismöjligheter och ifråga om tillämpning. Bevisproblematiken är på ett vis central. Det behövs bevis för att sanningsvärdet skall kunna identifieras och beträffande tillämpningen gäller att den innehåller en form av bevisning – om en teori fungerar är detta ett argument för teorin, om den inte fungerar gäller det motsatta.

Vid analysen av "möjlig" blir därför den centrala frågan: Hur bevisar man egentligen att något är möjligt? Låt oss för att få ett levande exempel tänka oss att en hustru läser om en stor olycka i tidningen, en fartygsolycka kanske, och måste fråga sig om hennes man kan ha varit med bland de drabbade. Hon frågar sig om det är möjligt att mannen kan ha sluppit undan oskadad. Lättad kommer hon fram till att så mycket väl kan ha varit fallet. Det är ingalunda säkert att han var med på båten. Hur resonerar hon?

Den som läst på i märklig filosofisk litteratur vill kanske tänka sig att kvinnan jämför den värld i vilken hon själv lever med andra liknande världar, och att frågan är om det finns en liknande värld i vilken en sådan person som hennes man skulle vara vid liv. Även om man här byter ut det tunga ordet "värld" mot det lättare "situation" är själva idén om ett sådant bevisförfarande alltigenom grotesk. En analys av denna typ överensstämmer alltså inte med det vi förväntar oss i bevisväg.

Men hur tänker kvinnan? Hon vet en del om omständigheterna kring resan och en del om sin mans resvanor, t ex att han hellre flyger än tar båt. Det positiva som hon kommer fram till är kanske upptäckten att hon inte har någon anledning att tro att han var med på båten. "Ingen anledning att tro" är här det avgörande. Ur det hon vet följer inte att mannen varit med bland de drabbade. Beviset för möjlighetstanken har att göra med att det inte finns något bevis för farhågan. Frånvaron av bevis ger bevis! Från bevissituationen är det naturligt att gå vidare till en definition – "p är möjlig, givet bedömarens insikt q" blir "q ger inget bevis för icke-p".

Hos Henschen-Dahlquist utformas detta så att hon tolkar begreppet "frånvaron av bevis" på ett speciellt sätt. Själv tycker jag att det är fullt rimligt att man tillerkänner den logiska möjligheten en särskild plats vid undersökningen av det modala gebitet; det är en begreppsbildning som är avsevärt mindre problematisk än andra modala begrepp. Henschen-Dahlquist väljer denna väg och hon har då möjlighet att läsa "Givet q föreligger inget bevis för icke-p" mycket enkelt som "Utsagan p och q är logiskt möjlig". Den som anser att "bevis" betyder "formellt bevis" får då finna en annan lösning.

Kvinnan i exemplet ställer sig naturligen frågor som gäller sannolikheten hos det ena och det andra. Om man tar in detta i analysen är det näraliggande att läsa utsagan om icke-bevis som "Sannolikheten för icke-p, givet q är ej hög".

Oavsett hur man väljer här blir innebörden hos utsagan beroende av en tyst förutsättning, q-faktorn i de olika definitionerna. I den kommunikativa situationen är denna ibland svårfångad. Jag skall i det följande använda namnet "smygtemat", för att framhålla denna sida hos q-faktorn.

En poäng är att uppmärksamheten hos den som tolkar inriktas på denna svårfångade enhet, på smygtemat. Genom en serie exempel undersöker Henschen-Dahlquist de aktuella alternativen. I botten är det fråga om en uppsortering efter fyra kategorier:

- a) smygtemats art,
- b) smygtemats sakliga ställning,
- c) smygtemats subjektiva ställning,
- d) smygtemats grad av allmängiltighet

Beträffande a) kan understrykas att smygtemat kan vara logiskt, kausalt, eller normativt, i samband med b) aktualiserar temats auktoritet i kunskapsområdet, i samband med c) bedömaren personliga förhållande till det, i samband med d) återopandets av tillfälliga omständigheter.

En fördel hos teorin är att författaren lyckas kombinera två viktiga aspekter; hon framhåller inte bara tillhörigheten till situationen, utan även det gemensamma bandet mellan de skilda tillämpningarna, det band som förklarar den kommunikativa funktionen hos den modala termen. Klargörande är att jämföra med Nelson Goodmans motsvarande teori. Den sistnämnda innehåller dels ett energiskt förnekande av det gemensamma bandet, dels en begäran om punktvis förklaring av användningen av ordet i det enskilda fallet. Tanken är då den att när man säger att något är möjligt så innebär detta ett utpekande av något närvarande som kan anges ordentligt bara om man undersöker de faktiska omständigheterna.

Goodman avstår från exemplifikation, men utnyttjar analogin med dispositioner. Flexibiliteten hos en metall kan kartläggas genom ett spektroskopiskt förfarande och "flexibel" kan därför i det enskilda fallet tas som ett ord som anger det mönster som avslöjar flexibiliteten. "If luck or abundant special information turns up a manifest predicate 'P' that we are confident coincides in its application with 'flexible', we can use 'P' as definiens for flexible ..." (*Fact*, kap 3:3).

3. Hypotetiska utsagor

Henschen-Dahlquists teori kan överföras till de konditionala utsagornas viktiga fält. "Närmast tillhands ligger det då att tänka sig att 'om...så' betecknar en kausal implikation", konstateras på ett ställe i *Essay* (s 58). Tanken är i så fall att "om p, så q" kan översättas till en utsaga enligt vilken konjunktionen av p och ett kausalt antagande har q som logisk följd. För den som ordentligt läst vad som sägs om möjlighetsbegreppet i Henschen-Dahlquists *Essay* ligger det emellertid nära tillhands att tillämpa den mångsidiga analysen av detta begrepp också på "om...så"-idiomet. Låt oss se på ett av de exempel som författaren anför (s 9) under studiet av "kan":

"Du kan inte lämna honom åt sitt öde."

Möjlighetsbedömningen bygger här på en normativ utsaga. Låt oss då konstruera en "om...så"-utsaga av besläktat slag.

”Om du lämnar honom åt sitt öde, bör du skämmas.”

Det sammanhang som här är tyst förutsatt är inte kausalt, utan tydligt normativt. Själv läser jag en sats ”om p, så q” av denna typ som en utsaga som säger att konjunktionen av (1) p och (2) ett smygtema av normativ art och dessutom (3) en förutsättning om normalitet har q som logisk följd. Ett annat exempel på användningen av ”kan” är följande:

”Han kan ha varit här förgäves”.

Här uttrycker smygtemat en privat kunskap om situationen. Som en parallell konstruerar jag:

”Om han nu verkligen kom, så ledde det i alla fall inte till något”.

”Om” är i detta fallet ett ”även om”, men jag tycker inte att det förändrar det väsentliga. Inte heller här är förbindelsen kausal; anspelningsen gäller situationens beskaffenhet. Jag uppfattar också en sådan sats av formen ”om p, så q” som en utsaga om logisk följd. Den säger att konjunktionen av (1) p och (2) en utsaga om vad som verkligen inträffade vid det rapporterade tillfället och kanske också (3) en förutsättning om normalitet tillsammans har ett besvikelsens q som logisk följd. I ett tredje exempel anspelas på ett logiskt förhållande:

”Man kan inte både äta kakan och ha den kvar.”

En besläktad formulering av ”om...så”-typ är:

”Om du äter kakan, har du den inte kvar.”

Normalitetsförutsättningen kan här utelämnas, och utsagan är då av typen ”p och L, har q som logisk följd”. (Kanske bör jag tillägga att smygtemat L som anger en logisk lag också kan utelämnas.) Ett fjärde exempel i *Essay* har följande lydelse:

”En blykula kan inte falla fortare än en fjäder i lufttomt rum”.

En besläktad ”om...så”-sats blir då följande:

”Om en blykula och en fjäder släpps samtidigt och på samma höjd i ett lufttomt rum, så når de marken samtidigt”,

i vilken vi har ett tydligt exempel på en kausal implikation.

”Om...så”-idiomet får på det viset en tolkning som kombinerar två viktiga sidor av dess funktion: dels beroendet av den enskilda situationen (representerat av smygtemat), dels det band, som innebär att skilda situationer behandlas likformigt (och som tar form i den logiska relationen). Som en motpol vill jag nämna Goodmans teori för ”om...så”-idiomet. Vid sin behandling av ”möjlig” tillämpar den senare en extrem situationism. Å ena sidan förnekas existensen av det sammanhängande bandet (vilket gör funktionen obegriplig), å den andra överlämnas tolkningen av den modala termen helt åt den tolkandes situationskännedom. Däremot lämnas situationsberoendet därhän när Goodman tolkar ”om...så” (*Fact*, kap 1). Det är av det skälet som det sistnämnda uttryckssättet, välfungerande sedan kulturens födelse, kommer att te sig problematiskt i hans framställning.

4. Tillbaka till viljans frihet

I början av min artikel framhöll jag att analysen av det modala språket inte skall ses som något slags språkpedantisk övning – den står i nära samband med filosofins stora problem. Bland annat nämnde jag frågan om viljans frihet. Vi har en tydlig upplevelse av att yttre tvång inte utesluter inre frihet. Kan tvång och frihet verkligen förenas? Detta förefaller först svårt att acceptera. Till den analytiska traditionen hör emellertid insikten att detta inte behöver vara ett problem om man accepterar språkets mångtydighet. Hur klart detta än är, uppstår dock nya frågor när den analytiska doktrinen skall artikuleras.

Henschen-Dahlquists teori innebär att man då bekvämt kan peka på förekomsten av olika smygteman. Poängen är att det som blir omöjligt vid en fullständig beskrivning av världen mycket väl kan bli möjligt om beskrivningen görs magrare. Att p och q och r är en logiskt möjlig utsaga hindrar ju inte att p och q är logiskt möjlig. Att p är ett tvång, givet en fullständig beskrivning av tillvarons alla styrande omständigheter utesluter då inte att perfekt frihet råder beträffande p om smygtemat är mer begränsat, exempelvis om det beskriver den inre mentala situationen vid ett krävande beslut. Det för den moraliska bedömningen väsentliga kan vara förenligt med en sådan beskrivning.